

Dante in vprašanje jezika: med filologijo, stilistiko in filozofijo jezika

Dantejeva razprava *De vulgari eloquentia* – naslov bi v slovenščino lahko prevedli *O izraznosti ljudskega jezika*, a glede na to, da ga Italijani sami ne prevajajo, bi ga pravzaprav lahko prevzeli kar v latinskem izvirniku – je bila najbrž napisana med leti 1304–1307, se pravi sočasno z razpravo *Convivio* (*Gostija*)¹ in tik pred *Božansko komedijo*². Dejstvo, da se je Alighieri ravno tedaj lotil pisanja obsežne umetnine, naj bi bilo tudi glavni vzrok, da sta ostala *Convivio* in *De vulgari eloquentia* nedokončana.

Vprašanje jezika (*la questione della lingua*) je eno značilnejših poglavij italijanske lingvistike, tisto, ki se je v teku stoletij stalno razvijalo in bilo aktualno vse do srede dvajsetega stoletja, ko ga je "rešil" nenadejani akter – televizija. Postavil pa ga je (vprašanje namreč) ravno Dante z obema razpravama, ki smo ju omenili zgoraj. *La questione della lingua* zaobjema sklop vprašanj okrog t.i. ljudskega jezika (*il volgare*). To je bil jezik vsakdanje komunikacije v srednjeveški Italiji, jezik, ki se je razvil iz latinščine in so ga sicer uporabljali najprej nižji sloji prebivalstva (*il volgo*), kmalu pa tudi trgovci, uradniki, intelektualci in plemiči. Latinščina je bila nazadnje le še uradni jezik upravnih aktov, Cerkve in akademskih krogov – pa še v teh okoljih je raba upadala³. Dante, filozof in književnik, mogoče celo največji pesnik vseh časov, si je v tem bistvenem trenutku razvoja italijanskega jezika zastavil ključno vprašanje: kateri od obeh jezikov – živi *volgare* ali

okostenela latinščina – naj bo jezik literarne produkcije? Odgovor bi bil danes skorajda samoumeven, a za tiste čase, za lingvistiko, filozofijo, estetiko, celo teologijo srednjega veka je bilo vprašanje izrednega teoretskega pomena, saj ni zadevalo le statusa jezika, ampak – vsaj implicitno – ves kompleksen sistem vede, ki ji pravimo filozofija jezika. V pojmu jezika so (bile) zaobjete estetika, ontologija, etika, ki pronicajo v svet dojemljivega tudi skozi jezikovne pojave⁴.

Hebrejščina, latinščina in *volgare* v razpravi *De vulgari eloquentia*

Prva knjiga razprave *De vulgari eloquentia* je v celoti posvečena temu, kar bi z določeno širino lahko imenovali definicija *volgara*⁵. Alighieri je skušal bralcem najprej pojasniti, od kod ta jezik izhaja, kakšen je njegov status, zakaj je vreden, da postane knjižni jezik italijanskih dežel.

Dante je bil, kot smo že rekli, velik pesnik in vsaj razgledan, če že ne izviren filozof⁶. Bil pa je, tudi to je treba priznati, povprečen filolog – vsaj tak se bo zdel današnjemu poznavalcu osnovnih pojmov teorije indoevropskih jezikov. V *De vulgari eloquentia* je prikazana razvojna pot jezikov od Adama do *volgara* – po Dantejevi teoriji: edini in prvotni človeški jezik je bila hebrejščina, ki je ostala od Adamovih časov pa vse do dogodkov ob Babilonskem stolpu⁷ nespremenjena; takrat je prišlo po božji kazni do "eksplozije jezikov", do jezikovne diferenciacije;

ena od tako nastalih jezikovnih skupin je osvojila Evropo. To jezikovno skupino deli Dante na tri podskupine⁸, germansko-slovansko, grško in romansko, iz katere naj bi spet izvirali trije jeziki, in sicer *langue d'oil*, *langue d'oc* in t.i. *lingua del sì*, ki bi jo lahko enačili s tistim jezikom, ki mu danes pravimo italijanščina⁹.

Ob tem moramo poudariti predvsem dvoje. Najprej to, da je Dante že v *Božanski komediji* nekoliko spremenil svoje poglede na razvoj jezikov: zapisal je namreč, da se je jezik, ki ga je govoril Adam, notranje razvil in spremenil že pred Babilonskim stolpom. Opustil je torej teorijo atemporalne hebrejščine¹⁰, jezika, ki naj bi po božji milosti edini ohranil prvotno podobo in ključeval zgodovinskega razvoju. S tem je Dante opravil pomemben premik v zgodovini filozofije jezika: bil je najbrž prvi avtor krščanske dobe, ki je jezik – ne samo ta ali oni empirično vzeti jezik ali jezikovni pojav, ampak jezik kot pojem – postavil v celoti v domet spremenljivega, zgodovinsko pogojenega, nastajajočega.

Drugič: po Dantejevem mnenju jeziki, ki jim danes pravimo romanski, ne izhajajo iz latinščine. Latinščina se mu kaže kot "sestra", ne pa kot "mati" srednjeveških romanskih jezikov; bila naj bi le umetna in izumetničena tvorba, ki je nastala za potrebe "uradne" komunikacije¹¹. Danes se nam zdi taka interpretacija povsem brez osnove; a za pravilno vrednotenje moramo poznati Dantejev čas. Srednjeveška latinščina ni bila klasična latinščina (denimo Ciceronova) in njen status ni bil tak kot v zlati dobi Rimskega cesarstva. Tudi grški vpliv na latinščino, pogovorna latinščina starega Rima, razvojne faze, ki so privedle do nastanka raznih romanskih jezikov, so bili v srednjem veku (skoraj) neznani pojmi, ki jih je, sočasno s ponovnim odkrivanjem stare grščine in klasične latinščine, postavila v ospredje šele filologija humanizma in renesanse.

Slovnica in poezija

Izvor *vulgara* je bil samo ena od jezikoslovnih tem, ki so zaposlovale Danteja. Čeprav se zdi danes apologija ljudskega jezika osrednja tema Dantejeve esejistike, je mogoče znotraj nje odkriti še marsikateri drug vidik srednjeveške filozofije jezika.

Eno od takih vprašanj je na primer tisto o "izvoru" in "naravi" jezikovne norme. V kolikšni meri je jezik normiran? Kdo postavlja jezikovne norme? Po kakšnem kriteriju? Kolikšno vlogo ohranja, znotraj normiranega jezika, kreativnost posameznega govornika? Srednji vek je iz antike podedoval – v grobem – dve osnovni teoriji o jezikovni normi, Platonovo (o "naravni" pravilnosti imen) in Aristotelovo (o konvencionalnosti norme) – obe je nato še nadalje interpretiral in v marsičem dodelal. Dante je, kot sicer pogosto v svojih spisih, izhajal predvsem iz Aristotela; tako na primer v *De vulgari eloquentia* piše, da je (jezikovna) norma "volja, ki izhaja iz skupnosti in stremi po standardizaciji določene oblike". Po tej teoriji se torej jezikovne oblike nekaj časa spontano razvijajo v ljudskem jeziku (za katerega avtor tudi pravi, da je to tisti jezik, ki se ga otroci "brez pravil" naučijo od varušek), nakar se po volji skupnosti ustalijo (fiksirajo) in postanejo standardne, slovnico "pravilne". A ravno tu se pojavi še druga teorija, ki je vsaj na videz v kontrapoziciji s prvo: pojavijo se t.i. *grammatiche*¹² *positores*, tisti, ki postavljajo slovnicična pravila, se pravi slovnicičarji, posamezniki, imenovalni subjekti druge impozicije¹³.

Po branju Dantejevih razprav o jeziku lahko sklepamo, da je želel florentinski pesnik ohraniti neko ravnovesje med konvencijo in impozicijo ter med normativnostjo in kreativnostjo. Slednja se mu kaže kot izvorna oblika jezika in je porok za njegovo živost, normativnost pa je pokazatelj "družbenosti" ali bolje: družbene uporabnosti jezika. Srednje-

veška latinščina – meni Dante – ni ne živ ne družbeno uporaben jezik, saj ni nastal in se razvil med ljudstvom, ampak kot umetni, prvenstveno in docela normirani jezik; postavili so ga *gramatice positores* in kot atemporalni stvar, izvzet in konteksta kronološkega razvoja, ne more služiti za izražanje vsega, kar je vezano na temporalnost. Zato ostaja latinščina jezik Cerkve in teologije, a že filozofije ne več, saj je filozofija vendarle človeška veda, čeprav “v službi” teologije¹⁴.

Tu nekje, med normativnostjo in kreativnostjo, najde svoj prostor še *eloquentia*, “umetnost (lepega) izražanja”. *Eloquentia* je bila v sednjem veku normativna disciplina, šolski predmet bi rekli danes, del izobrazbe vsakega intelektualca. Povzemala je načela treh ved – gramatike, retorike in dialektike, t.i. triviuma. Vanjo so se stekala slovnična pravila in estetska načela, ki pa niso bila le dve ločeni poglavji iste discipline, pač pa enota neke jezikovne kulture.

Dantejeva semiotika

Dante pravzaprav ni bil semiotik v sodobnem pomenu, saj nikjer ni izdelal kake lastne teorije znaka in procesov označevanja. Za zgodovino semiotike je zanimiv le zato, ker je s pridom povzel Avguštinove (354-430) teorije jezika in znaka¹⁵.

Ko Dante piše o razumski (racionalni) in čutni naravi znaka, se po vsej verjetnosti opira na Avguštinovo teorijo: vsak znak ima racionalno substanco, zaradi katere ga je mogoče priklicati iz spomina in definirati – a ta substanca ni tisto, kar “se sliši navzven”. Zunanja beseda¹⁶ je znak notranje besede in bolje je, da kot “verbum” označimo slednjo, ne prve¹⁷.

O tem, da je znak razumske, intelektualne, v tem smislu torej racionalne narave, je pisal tudi Peter Abelard (1079-1142): v razpravi *Logica ingredientibus* je trdil, da je znak intencionalen in konvencionalen, relacija med znakom in pomenom pa *in intellectu*, se pravi neodvisno od stvari (*in re*). Nadalje, po Abe-

lardu nastane pomen tedaj, ko (vsak) znak pridobi svoj *intellectus*.

Danes lahko odkrivamo še kako (naključno?) podobnost med Alighierijem in “prvim pragmatikom”, Rogerjem Baconom (1214-1292). Če je za znak nujno, da “prehaja” od enega govorca do drugega, potem lahko sklepamo, da je znak (tudi, ne pa izključno) sredstvo komuniciranja, ki vzpostavlja odnose med govorcami. Bacon je v delu *De signis* iz leta 1267 baje prvič eksplicitno izpostavil pomen odnosa med znakom in njegovimi “uporabniki”, ne le med znakom in stvarjo, ki jo leta označuje.

K temu (komparativnemu) paragrafu še zadnja pripomba. Ko govorimo o jeziku kot znaku – in ko govorimo o znaku nasploh – seveda ne mislimo na ta ali oni jezik, ampak na zakonitosti relacij med znakom in pomenom (*modi significandi*), ki so univerzalne. Ta del Dantejeve teorije povezuje florentinskega pesnika s t.i. modisti, avtorji spekulativnih gramatik, ki so doživljale obdobje največjega razcveta ravno med 13. in 14. stoletjem¹⁸.

Jezik in družba

Ob vprašanju jezika (*questione della lingua*), ki ga je Dante Alighieri prvi teoretsko izpostavil, nikakor ne moremo mimo njegove politične angažiranosti. Drznili bi si celo reči, da je njegova zamisel o “italijanskem” ljudskem jeziku, ki bi kot enotni knjižni jezik vsega Apeninskega polotoka nadomestil srednjeveško latinščino, prej politična kot jezikoslovna.

Dantejeva politična vizija¹⁹ je vsaj delno skladna z njegovimi jezikovnimi načeli, predvsem tam, kjer govori o enotnem knjižnem jeziku italijanskih dežel. Namig na politično enotnost tedaj močno sprtih italijanskih mest, sklicevanje na germanski model, občudovanje, ki ga je Dante gojil za Friderika II in njegovega sina Manfredija, so vse prej kot prikriti. Tudi pridevnika *aulico* in *curiale*, s katerima označuje ljudski jezik, sta

odraz te politične vizije. Ljudski jezik naj bo jezik *aule*, dvora, se pravi tistega kraja, kjer se stikajo viški politične oblasti, intelektualne moči, ustvarjalne umetnosti, skratka, kjer domujejo plemiči po krvi in po duhu. Ljudski jezik naj bo tudi jezik *kurij*, zborov, perifernih organov enotne državne oblasti – od tod prevod *zborni jezik*.

Dantejeva teorija jezika je torej, poleg filozofskih, teoloških in empiričnojezikoslovnih valenc, tudi teorija države in naroda, ki se (tudi) z jezikom konstituira kot nacija.

Vprašanje jeikza (*la questione della lingua*) po Danteju

Dantejevi sodobniki niso poznali njegovih jezikoslovnih razprav. Boccaccio naj bi bil sicer slišal zanju, prebral pa ju ni nikoli. Zato je tudi vprašanje jezika, vsaj kar se teoretske obravnave tiče, za skoraj dve stoletji zamrlo.

Šele v času humanizma se začno intelektualci spet zanimati za vprašanja razvoja jezika in jezikov. Biondo Flavio je v polemiki z Leonardom Brunijem zagovarjal teorijo o latinskem izvoru romanskih jezikov, ki so nastali – tako Flavio – po vdoru barbarskih narodov. Razvojna teorija je bila za jezikoslovce tedanje dobe posebej zanimiva. Babilonski stolp so primerjali s padcem Rima in posledičnim nastajanjem novih jezikov. Filologi so dognali, da je srednjeveška latinščina le poslednja faza razvoja klasične, Ciceronove latinščine; ta je postala nov model “visokega” jezika, hkrati pa se je v tej vlogi vse bolj uveljavljal tudi *volgare*, ki so ga mladi razumniki goreče branili. Leon Battista Alberti je takrat napisal prvo slovnico italijanskega jezika, ki jo danes poznamo z naslovom *Grammatichetta vaticana*²⁰.

Po neki anekdoti naj bi Dantejevo razpravo *De vulgari eloquentia* prvi predstavil florentinskim intelektualcem Gian Giorgio Trissino, in sicer leta 1514, se pravi dve stoletji po

njenem nastanku. Trissino je delo baje prevedel, da bi ga “očistil” napak srednjeveške latinščine, ki bi mnoge renesančne razumnike utegnile odvrniti o pravilnega vrednotenja njegove vsebine.

Debata o vprašanju jezika se je medtem razplamtela. Dantejevim tezam o “italijanskosti” ljudskega jezika (se pravi teoriji, po kateri naj bi bil ljudski knjižni jezik skupen vsem Italijanom) so renesenčni puristi postavili tezo o “florentinskosti” jezika – knjižne oblike naj bi torej izhajale neposredno iz florentinskega govora.

Debata, ki se je začela ravno z Dantejevima deloma *Convivio* in *De vulgari eloquentia*, je trajala skoraj sedemsto let.

Zaključek

Dantejevo delo ponuja sodobnemu jezikoslovcu veliko iztočnic za raziskovanje srednjeveške filozofije jezika in ved, ki so z njo povezane. Prav vztrajno se vsiljujejo primerjave z modernimi in sodobnimi pisci in teorijami današnjega jezikoslovja. Te (primerjave namreč) so seveda le poskusi aktualizacije Dantejeve misli in bolj ali manj akademsko zanimiva uganjanja. Vendar pa nam dokazujejo, tako kot sicer branje klasikov, da so teme, ki danes veljajo za hit, top in must, spodbudile zanimanje mislecev že pred “dosežki” sodobnega jezikoslovja.

Bibliografija:

- Alighieri, D. “Gostija (Convivio)” [odlomek]. Prev. Grgič, M. (2002). V: *Tretji dan XXXI*/2002 (3), str. 52-54;
Alighieri, D. *Božanska komedija*. Prev. Capuder, A. (1994). Ljubljana: Mihelač;
Alighieri, Dante (1996) *De vulgari eloquentia*. Edizione critica con traduzione e note a cura di Bruno Panvini. Torino: SEI;
Bednarik, J. (1998) “Avrelij Avguštin o stvarih in znakih”. V: *Phainomena* VII/23-24, str. 17-25;
Belardi, Walter (1975) *Il linguaggio nella filosofia di Aristotele*. Roma: Kappa;
Bursill-Hall, Geoffrey (1971) *Speculative Grammar of the Middleages*. The Hague-Paris: Mouton;
Corti, Maria (1981) *Dante ad un nuovo crocevia*. Firenze;

- Draginetti, Roger (1961) "La conception du language poétique dans le 'De vulgari eloquentia' de Dante", v: *Romanica Gandensia*, IX, str.: 9-77;
- Fridl, I. J. (2001) *Jezik v filozofiji starih Grkov. Pot do stoiškega pojma lekton*. Maribor: Obzorja;
- Gensini, S. (1993) *Volgar favella. Percorsi del pensiero linguistico italiano da Robertello a Manzoni*. Firenze: La nuova Italia;
- Grgič, M. (2002) "Dantejeva Gostija (Convivio). Spremnna beseda – s filozofsko poanto". V: *Tretji dan*, XXXI/2002 (3), 55-59;
- Jerman, F. – Ule, A. – Žižek, S. (1976) *Jezik kot filozofski problem*. Ljubljana: RSS;
- Marazzini, Claudio (1999) *Da Dante alla lingua selvaggia: sette secoli di dibattiti sull'italiano*. Roma: Carocci;
- Marigo, A. (1938) "Introduzione". V Alighieri, Dante (1938) *De Vulgari Eloquentia*. Firenze;
- Mengaldo, Pier Vincenzo (1978) *Linguistica e retorica di Dante*. Pisa;
- Migliorini, Bruno (1983) *Storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni;
- Nardi, Bruno (1942) *Dante e la cultura medievale*. Bari;
- Pagani, Ileana (1981) *La teoria linguistica di Dante*. Napoli: Liguori;
- Pagiario, Antonino (1956) "I primissima signa nella dottrina linguistica di Dante", v: *Nuovi saggi di critica semantica*. Messina-Firenze: Casa editrice Sant'Anna;
- Vinay, G (1959) "Ricerche sul De vulgari eloquentia" v: *Giornale storico della letteratura italiana*, CXXXVI, str. 236-274; Žagar, I. Ž. (1989) "Srednjeveške spekulativne gramatike (generalije)". V: *Problemi/Razprave*, str. 114-128.
1. Prim. Alighieri, D. "Gostija (Convivio)" [odlomek]. Prev. Grgič, M. (2002). V: *Tretji dan* XXXI/2002 (3), str. 52-54.
 2. Prim. Alighieri, D. *Božanska komedija*. Prev. Capuder, A. (1994). Ljubljana: Mihelač.
 3. Volgare se je počasi uveljavljal tudi kot jezik uprave, prim. Migliorini, Bruno (1983) *Storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni.
 4. Prim. Jerman, F. – Ule, A. – Žižek, S. (1976) *Jezik kot filozofski problem*. Ljubljana: RSS.
 5. Druga knjiga razprave govori o pesniškem jeziku, rabi *volgara* v literaturi in sploh o estetskih in literarnoteoretskih temah.
 6. O Danteju kot filozofu piše I. Sciuto v uvodnem delu članka "Eternita e tempo in Dante", v: Alliney, G. – Cova, L. (2000) *Tempus, Aevum, Aeternitas. La concettualizzazione del tempo nel pensiero tardomedievale. Atti del Colloquio Internazionale Trieste 4-6 marzo 1999*. Leo S. Olschki.
 7. Prim. Gen. II, 1-9.
 8. Razločevalni element mu je izgovorjava členka *da* v različnih jezikih.
 9. Prim. Alighieri, D. *De vulgari eloquentia*, op. cit., I/VIII, 5-II.
 10. Teorija se je opirala na interpretacijo Aristotelovega postulata: za vsakim gibljivim (in torej spreminjajočim se, minljivim) je nekaj negibnega, neminljivega; za vsakim temporalnim je torej nekaj atemporalnega.
 11. Primerjaj Alighieri, D. *Convivio*, op. cit., I/III, 7: "... lo latino è perpetuo e non corruttibile ...". Kot "nezgodovinski" jezik ima latinščina podobne značilnosti kot hebrejščina.
 12. Srednjeveška oblika za gen. *grammaticae*.
 13. Teorija je znana z imenom *impositio*. Opira se na svetopisemsko teorijo poimenovanja (Gen. II, 19-20), v lingvistiko in filozofijo jo je prvi vpeljal Porfirij (v III. stol. – takrat so o podobnih problemih razpravljali številni komentatorji Aristotelovega dela), za njim pa so jo povzeli Avrelij Avguštin, Boecij, Abelard in še nekateri drugi filozofi. (Skoraj) vsi so si edini v tem, da je človek najprej "postavil" imena stvarem (prva impozicija), nato pa postavil še imena imenom stvari in tako začel razločevati, recimo, med samostalnikom in glagolom (druga impozicija, danes bi rekli: metajezikovna označevanja).
 14. 1 Dante velja, delno tudi zaradi svojih jezikoslovnih teorij, za prvega "laičnega" filozofa srednjega veka. Vemo namreč, da ni bil posvečen, pa tudi filozofija sama mu je bila "ancilla" umetnosti, poezije.
 15. 2 Čeprav so se teorije znaka prvič pojavile že v antiki (prim. Fridl, I. J. (2001) *Jezik v filozofiji starih Grkov. Pot do stoiškega pojma lekton*. Maribor: Obzorja), velja za prvega "pravega" semiotika Avrelij Avguštin. Njegova teorija znaka je razkrojena v številnih delih bogatega opusa, prim. *De Doctrina christiana*, *De magistro*, *De musica*, *Principia dialecticae*, *De mendacio* ... Zanimanje sodobnikov za Avguštinovo semiotiko je spodbudila študija *Semiologia agostiniana* (prim. Simone, R. (1969) "Semiologia agostiniana". V: *La cultura* 1969 (7), str. 88-117.
 16. Lat. *vox verbi*. Prim. Avguštin, A., *De trinitate* XV/10-11. Prim., znotraj poznejše polemike med nominalisti in realisti, *flatus vocis*.
 17. Prim. Bednarik, J. (1998) "Avrelij Avguštin o stvarih in znakih". V: *Phainomena* VII/23-24, str. 17-25.
 18. Prim. Žagar, I. Ž. (1989) "Srednjeveške spekulativne gramatike (generalije)". V: *Problemi/Razprave*, str. 114-128.
 19. Prim. Grgič, M. (2002) "Dantejeva Gostija (Convivio). Spremnna beseda – s filozofsko poanto" V: *Tretji dan*, XXXI/2002 (3), 55-59.
 20. Odkrili so jo v vatikanski knjižnici.